

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477.4/.7)"186":323.22-057.875

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-07

**ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ ВИСТУПІВ 60-Х РР. ХІХ СТ. У
ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ**

В. В. Петровський, В. І. Семененко

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
v.i.semenenko@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9164-1783>

Стаття аналізує складні, неоднозначні процеси, які відбувалися у студентському середовищі Київського, Харківського, частково – Новоросійського університетів. У ній розглянуто проблеми студентського самоврядування (недільні школи, каси взаємодопомоги, бібліотеки та ін.), яке вже з 1861–1862 рр. влада почала вважати небезпечним. Підкреслено, що відмова правлячого режиму від ліберальних послаблень спричинила хвилю студентських заворушень. Зауважено: частина попечителів навчальних округів та професорів не підтримувала таких дій влади. Акцентовано увагу на виступах студентів-поляків університету св. Володимира, реакції на них інших слухачів. У межах цієї статті розглянуто ставлення влади до студентів-євреїв; причини незадоволення студентами викладанням деяких професорів. Зроблено висновок щодо посилення контролю за студентами, збільшення заборонних заходів в кінці 60-х рр.

Ключові слова: студентські виступи, попечителі, університетський суд, недільні школи, заворушення студентів-поляків.

Стаття анализирует сложные, неоднозначные процессы, которые происходили в студенческой среде Киевского, Харьковского, отчасти – Новороссийского университетов. В ней рассмотрены проблемы студенческого самоуправления (воскресные школы, кассы взаимопомощи, библиотеки и др.), которое уже с 1861–1862 гг. начало считаться властью опасным. Подчеркнуто, что отказ правящего режима от либеральных послаблений вызвал волну студенческих беспорядков. Замечено: часть попечителей учебных округов и профессоров не поддерживала таких действий власти. Акцентировано внимание на выступлениях студентов-поляков университета св. Владимира, реакции на них других слушателей. В границах данной статьи рассмотрено отношение власти к студентам-евреям; причины недовольства студентами преподаванием некоторых профессоров. Сделан вывод об усилении контроля за студентами, увеличении запретных мер в конце 60-х гг.

Ключевые слова: студенческие выступления, попечители, университетский суд, воскресные школы, волнения студентов-поляков.

The article deals with the analysis of complex and multifaceted processes in the student sphere of Kyiv, Kharkiv, and partially Novorossiysk universities. The piece explores the problems of students' autonomy (Sunday's Schools, mutual benefit funds, libraries etc.), considered dangerous by the Russian Imperial government from 1861-1862. It is underscored that the refusal of the reigning regime to indulge the liberal movements of this time caused this wave of student unrest. However, it is important to note that a significant portion of department curators and professors did not support the government's actions. Special attention is paid to the insurgency of Polish students at the university of St. Volodymyr and the reaction of the others. The relations between the government and the Jewish students as well as the reasons for students' displeasure regarding some

professors' pedagogical styles are addressed. It is possible to conclude that the control over students intensified, increasing preventive measures in the late 1860's as a direct result of these student protests.

Keywords: *student's insurgency, trustees, university court, Sunday's schools, Polish students' disturbances.*

Студентські колективи майже завжди формували свою субкультуру на засадах модернізаційного динамізму. Як інтелектуально-культурне середовище, університетське студентство дореволюційної України ще з початку XIX ст. відзначалося радикальним несприйняттям явищ несправедливості, правового безправ'я, дрімучого консерватизму. Наявна досить численна література, присвячена студентським рухам та організаціям, свідчить, що залежно від історіографічних етапів автори змінювали акценти щодо характеру їхніх виступів та напрямів діяльності. Якщо в дореволюційних працях підкреслювалися, як правило, корпоративно-академічні орієнтації, то роботи радянських істориків перевантажені доказами, інколи фальсифікованими, ультрарадикальності студентів-активістів. Це добре видно на матеріалах історіографічної праці Н.Г. Георгієвої [7].

Посилення уваги до більш об'єктивної характеристики різних за ідеологічними й політичними уподобаннями груп студентів спостерігається з кінця XX – початку XXI ст. (дисертації О. М. Кін, Л. Ю. Грицик, Л. В. Григор'євої, Ю. В. Бургаз, Г. В. Фартучної та ін.). Водночас не зовсім точним є висновок Ю.В. Бургаз щодо виключно «академічного» характеру заворушень студентства протягом 1860-1899 рр., його подальшої політизації з початку XX ст. [5, с. 2].

За підрахунками С. Г. Сватікова, протягом 1857–1915 рр. в Російській імперії відбулося не менше 30 значних студентських виступів майже в усіх університетах [25, с. 20] – крім Дерптського (Юр'ївського) та Гельсінгфорського. Хоча опозиційні виступи, звичайно, були в університетах ще з початку XIX ст. В автократичну епоху Миколи I студентів, особливо столичних університетів, карали, як правило, не за конкретні антиурядові дії, а лише за крамольні думки. Згідно з висновками літературного критика С. Ашевського, студенти-радикали справді мріяли стати «героями революції», навіть із гільйотиною, співали «злочинні пісні», захоплювалися діяльністю П. Пестеля та К. Рилєєва. Але за такими розмовами та проектами не простежувалося якихось бунтівних проявів. Між тим саме за вислови та антисамодержавні мрії студентів саджали до в'язниць, відправляли на солдатську службу чи в заслання [4, с. 108]. В будь-якому разі до початку 60-х рр. масового студентського протесту не існувало, таємні організації (наприклад, Харківсько-Київський гурток кінця 50-х рр.) не були поширені. Останній дореволюційний ректор університету св. Володимира Є.В. Спекторський відзначав: до 60-х рр. київські студенти наслідували поведінку офіцерства та дерптських буршів. Серед них нерідко відбувалися дуельні поєдинки, модними були гультьайство та показне молодецтво [27, с. 81].

Найбільш імовірно, така оцінка все ж не враховувала важливих чинників, пов'язаних з існуванням у 50-х рр. студентських бібліотек, читалень, кас взаємодопомоги, науково-літературних об'єднань, товариських судів. Причому присуди студентських судів визнавали ректори й попечителі. Крім того, майже в усіх університетах відбувалися сходки (збори) студентів. Вони не мали певного регламенту, проходили дуже бурхливо, з постійними вигуками, диспутами, голосування було відкритим. Навіть О. І. Герцен у кінці 1859 р., враховуючи існуючі можливості для студентів навчатися технології самоуправління, радив зберігати «доблесний спокій». Адже університетська влада, добре знаючи, що сходки – поза законом, їхньому проведенню не заважала [20, с. 14].

Погіршенню ситуації в системі «державна влада – професура – студентство» спричинили як дії перших двох чинників, так і епатажність низки студентських вчинків. Нагадаємо, що 1857 р. царським повелінням було розжалувано полковника, який образив студентів університету св. Володимира в Києві, а в Москві віддали під суд поліціантів, що

побили студентів університету. Наступного року студенти Імператорського Харківського університету змогли анулювати рішення попечителя округу П. В. Зинов'єва та губернатора І. Д. Лужина щодо депортації з міста 20 колег. Частково І. Д. Лужин потім взяв «рewanш», тому що у березні 1860 р. безсоромно побив студента П. Завадського, про що написав О. І. Герцен у газеті «Колокол». Протиставлення студентів університетському начальству за наявності власних структур, критичне ставлення (інколи – необ'єктивне – часто через вимогливість на іспитах) до професури дратувало владу. Коли 18 вересня 1858 р. Олександр II прибув до Харківського університету, він висловив невдоволення діяльністю викладачів, а за невмілі поклони власній персоні наказав арештувати двох студентів. При цьому він додав: «до цього часу я був цілком задоволений поведінкою студентів, а зараз – ні» [2, с. 60].

Як відомо, арештованим на початку 1860 р. студентам Харківського та Київського університетів інкримінували небезпечну політичну змову, терористичні наміри. Владу непокоїли факти захоплення студентами університетів забороненою літературою, творами О. І. Герцена, західних філософів. Зокрема, про це писав генерал-губернатор Київщини І. І. Васильчиков у лютому 1860 р., відповідаючи на запит начальника III відділення Жандармського корпусу В. А. Долгорукова [17, с. 50-51]. У листопаді 1860 р. Київський губернатор П. І. Гессе, своєю чергою, доповідав І. І. Васильчикову: в Києві є товариство «комуністів», у якому нараховувалося начебто понад 100 колишніх і дійсних студентів. Найбільший страх губернатора викликало те, що вони постійно обговорювали проблему соціальної рівності [17, с. 70].

Влада побачила також небезпеку і в існуванні недільних шкіл для населення. Таку ініціативу проявив студент історико-філологічного факультету університету св. Володимира Ф. Я. Вороний (навчався в ньому з 1857 р. по квітень 1861 р.). 14 вересня 1859 р. 17 студентів цього університету вручили попечителю Київського навчального округу М. І. Пирогову прохання щодо відкриття недільної школи. Вона почала функціонувати у приміщенні Києво-Подільського дворянського училища під наглядом професора П. В. Павлова і доглядача училища І. І. Слепушкіна. Заняття безкоштовно проводили студенти і гімназисти старших класів. До 1862 р. на землях підросійської України було відкрито понад сто таких шкіл. Наприклад, у Харкові працювали 4 недільні школи, з них одна – в будинку університету. Але у червні 1862 р. всі недільні школи були закриті. Приводом для цього стало обвинувачення в тому, що в них намагалися начебто пропагувати ідеї соціалізму. Проф. П. В. Павлов для влади був надто підозрілою особою, тому що, перебуваючи в Лондоні у 1858 р., майже 6 місяців спілкувався з О. І. Герценом. Не подобався і факт існування студентської педагогічної Ради недільних шкіл як показник надмірної самостійності студентства. Що стосується обвинувачень у наявності в цих школах політичної пропаганди, то вони були явним перебільшенням. Як визнавав М. П. Драгоманов (один з активних діячів просвітництва серед мас), у частини студентів могли бути такі наміри. Однак реалізувати їх виявилось неможливо: діти для такої агітації не підходили, а дорослі були надто слабо підготовлені для сприйняття ідей соціалізму [17, с. 51-55; 2, с. 27-29].

14 (27) січня 1860 р. вийшла урядова постанова «О надзоре над студентами», яка означала відмову від більш-менш ліберальних послаблень 1855 р. Її результатом стали заворушення університетського студентства в кінці лютого – на початку березня 1861 р.

При цьому більшість професорів або співчувала студентам, або ставилася до їхніх вимог індиферентно. Щоб стабілізувати ситуацію, в Міністерстві народної освіти 13 квітня 1861 р. було створено дві комісії, на які поклали завдання розроблення нового університетського Статуту. Адже попередній (1835 р.) на той час уже фактично не діяв понад п'ять років. У Міністерстві вважали: університети – не виховні заходи, а установи, які надають відповідну наукову освіту. За пропозицією попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу І. Д. Делянова було заслухано точку зору восьми студентів щодо багатьох питань майбутнього Статуту. В його проекті було передбачено професорський суд, у складі

якого повинні бути й студенти на правах присяжних повірених (адвокатів своїх колег). Головою суду повинен був стати професор. Крім ще двох професорів, студентство делегувало до суду 5 осіб (присяжних повірених). Без рішення членів суду будь-яке студентське зібрання (сходка) вважалося нелегітимним. Однак цей проект було відкинуто [8, с. 344-348].

Навпаки, 31 травня 1861 р. Міністерство народної освіти заборонило будь-які студентські зібрання, скасувало форму, щоб не підкреслювати тим самим корпоративний характер студентства. Звільняти від оплати за навчання можна було лише по 2 студенти від кожної губернії: це рішення блокувало можливість університетської освіти для незаможних верств населення. Між тим частина попечителів вважала, що підвищення суворості щодо студентської маси бажаного ефекту не матиме. Скажімо, попечитель Харківського навчального округу П. В. Зинов'єв стверджував: необхідно «облагородити» молодь, відволікти від неробства, зацікавити наукою. Помічник попечителя цього округу Д. С. Левшин попереджав, що відновлення карцеру, практика арештів студентів призведе до ще більшого числа виступів. Не схвалював він і рішення, згідно з яким студента, залишеного на другий рік на одному й тому ж курсі, відраховували з університету. На його думку, доцільніше дозволити навчатися навіть по 8-10 років. Інакше буде зростати кількість озлоблених осіб, невдоволених владою [13, с. 39-42]. Певно, він не бачив великої небезпеки у наявності категорії «вічних студентів».

Але 2 липня 1861 р. міністром народної освіти імперії став адмірал, граф Є. В. Путятін – колишній військово-морський агент (аташе) у Великобританії. До цього він не мав жодного стосунку до освітньої сфери. Одержав цю посаду, певно, тому, що в кінці 50-х рр. опублікував роботу «Проект преобразования морских учебных заведений, с учреждением новой гимназии». 21 липня 1861 р. він підписав розпорядження, в якому заборонялося все, що могло зближувати між собою студентів: сходки, концерти, вистави, каси взаємодопомоги. Не можна було схвалювати чи гудити професорські лекції; відвідування занять стало обов'язковим, хоча попередній міністр Є. П. Ковалевський мав протилежну думку. Виходить, що студенти позбавлялися права навіть організувати «музичний вечір, даний студентами Харківського університету на користь казанських жителів», як це було справді 5 грудня 1842 р. На першому плані в оцінці студентів стала благонадійність: «благоговение к святыням, преданность государю и любовь к Отечеству» – вислів з «Інструкції ректорам та деканам» 1851 р. [15, с. 29].

Але намір Є. В. Путятіна перетворити університети на різновид британських аристократичних пансіонів не міг бути реалізованим. До того ж в університеті св. Володимира (певною мірою – у Харківському університеті) в цей час різко загострилася ситуація у зв'язку з виступами польських студентів. 8 квітня 1861 р. М. І. Пирогов у виступі перед студентами Київського університету заявив: «Я вірив тому, що в університеті наукові поривання повинні бути сильніші національних». Неможливо, додав він, робити «університет місцем прояву національної спрямованості» [19, с. 94]. Національна та релігійна терпимість ліберала М. І. Пирогова сумнівів не викликає. Саме завдяки його зусиллям, майстерності активістів-студентів в маскуванні своєї діяльності в університеті св. Володимира з 1861 р. до 1902 р. існувала каса взаємодопомоги студентів-євреїв [10, с. 40].

Відомо, що на початку 60-х рр. у Київському університеті ледь не половину студентів становили поляки. Маючи досить високу національну свідомість, вони постійно опиралися заходам царизму, спрямованим на їхню асиміляцію, примусове обрусіння. Як правило, вони гостро реагували на акти насильства щодо населення Царства Польського. Зокрема, після розстрілу у Варшаві 3 лютого 1861 р. демонстрації студенти-поляки університету св. Володимира масово одягли на знак трауру біло-чорні стрічки. На молебні до костелу зійшлося понад 4 тис. київських поляків, зокрема – майже всі студенти. Більшість з них не відвідувала занять, збиралися кошти для рідних осіб, що загинули 3 лютого. Студенти польського походження зобов'язалися в ці траурні дні не бувати на балах, не танцювати. Коли

в дівочому пансіоні організували танцювальний вечір, польські студенти розбили там шибки у вікнах, намалювали католицькі хрести.

Коли в Парижі помер польський історик, політичний діяч, один з організаторів майбутнього листопадового повстання в Польщі 1861 р. Й. Лелевель, його пам'ять, хай і через три місяці (він скінчив життєвий шлях 29 травня 1861 р.), ушанували студенти університету св. Володимира. В місцевому костелі 16 вересня відбулася заупокійна молитва, зібрали кошти на пам'ятник Й. Лелевелю. Зауважимо, що історик В. Верига наводив характерний для польського політика вислів: «Українці – це тільки інша відміна поляків». Найбільш активні учасники подій у костелі за наказом генерал-губернатора і ректора університету М. Х. Бунге були покарані. Консерватор фізичного кабінету В. Генгель був оштрафований на 190 руб. і одержав 12 днів арешту. Студент В. Ярошинський виплатив 145 руб., під арештом перебував 6 днів. Інший студент – В. Рогузський був депортований у село Жмігіль Подільської губернії, але через рік з дозволу І. І. Васильчикова повернувся до університету [29, ф. 707, оп. 27, спр. 457, а. 2-2зв., а. 222-222зв.; 6, с. 32].

Треба сказати, що влада намагалася, щоб у покараних у той чи інший спосіб студентів залишалися надії на закінчення університету. Наприклад, студент В. Ярошинський був тричі помічений у «антиурядових спробах», але замість висилки з Києва попечитель дозволив йому виїхати 2 листопада 1861 р. до батьків у Ніжин. Є. Мосюковський знайомив кадетів військового училища з забороненими книгами, «внушал враждебные мысли». Був арештований, але за велінням Олександра II висланий до Харкова з дозволом вчитися там в університеті. Правда, при цьому він перебував під наглядом поліції, який реально не був надто суворим. Нарешті, до 1 грудня 1861 р. з-під арешту було звільнено 20 студентів-поляків. Не завжди дії студентів-поляків обмежувалися співом патріотичних пісень та проведенням траурних заходів. У жовтні 1861 р. вони побили чиновника Родзаєвича і квартального наглядача Матковського, про що було повідомлено царю [29, ф. 707, оп. 27, спр. 457, а. 14-15, 30, 107, 157].

Навіть більше, 8 грудня Міністерство народної освіти інформувало попечителя Київського навчального округу, що «причини заворушень у навчальних закладах ідуть від самого суспільства, яке перебуває у вкрай збудженому проти уряду настрої розуму». Це висновок тодішнього міністра – Є. В. Путятіна [29, ф. 707, оп. 27, спр. 457, а. 180-180 зв.]. Хоча раніше, 16 вересня, він основну провину покладав на професорів, які прищеплювали слухачам ідеї необхідності модернізації системи управління державою. Обвинуватив і самих студентів, які, за його висловом, уважали себе діячами, «покликаними відіграти роль у політичному існуванні Росії» [2, с. 81]. Міністром Є. В. Путятін залишався недовго – до січня 1862 р., а вже після кривавої розправи над студентами Санкт-Петербурзького та Московського університетів (жовтень 1861 р.) його звільнено.

У Київському університеті теж відбулися свої «жовтневі події». 9 жовтня 1861 р. натовп студентів-поляків вибив скло вітрин із розпорядженнями ректорату і знищив їх. При цьому студенти кричали: «Подавайте педелів!», але останні десь сховалися. Частина студентів-українців та росіян обурювалося: «Це свинство, панове, коїти такий безлад». Покидаючи стіни університету, поляки гукали: «Геть москалів! Це наш університет!». Певно, 11 жовтня відбулася сходка студентів східнослов'янського походження з ініціативи студента історико-філологічного факультету М. П. Драгоманова. На ній було схвалено текст заяви попечителю барону О. П. Ніколаї, підписаний 160 студентами, а також частиною викладачів. В. Б. Антонович, Фадей і Йосип Рильські, Б. С. Познанський, П. П. Чубинський у листі до князя І. І. Васильчикова писали: «Поляки тут прибульці, а тому маніфестації їхні необхідно приборкувати зброєю». Крім того, вони таврували заклики до повалення монархії та політичного сепаратизму. Потім майже 300 студентів надали підписку в тому, що не налаштовані знищувати офіційні оголошення, будуть шанувати честь університету. Утім, більше половини студентів (до 600 осіб) свої підписи під такими зобов'язаннями не поставили [3, с. 64-65; 17, с. 71]. Переважну більшість тих, що відмовились, становили

поляки. Після того, як майже 600 студентів-поляків узяли участь у повстанні 1863 р., їх було виключено з університету.

Дискримінаційне ставлення щодо одержання особами юдейського віросповідання університетської освіти з часом стало типовою рисою дореволюційної системи Російської імперії. Хоча в рескрипті Олександра I 1804 р. наголошувалося, що «те из евреев, кои способностями своими достигнут в университетах известных степеней отличия в медицине, хирургии, физике, математике и других знаниях, будут в оных признаваемы и производимы в университетские степени наравне с прочими российскими подданными». Але коли випускник Дерптського університету 1861 р. єврей С. Л. Вульф побажав підготувати докторську дисертацію з юриспруденції, йому було відмовлено. Комітет міністрів підтримав рішення Міністерства народної освіти резолюцією «Оное утвердить» [18, с. 7-9].

У 1835 р. серед майже 2 тис. студентів Російської імперії було лише 11 євреїв. Навіть маючи докторський диплом, особа єврейської національності могла служити в цивільній чи освітній установі тільки за рішенням імператора. Навіть 1853 р. лише 159 єврейських юнаків (з 15070-и) навчалися в гімназіях. Упродовж 1835–1840 рр. чисельність студентів університетів збільшилася майже на 900 осіб, а серед останніх євреїв було четверо [22, с. 53-55].

Величезний дефіцит лікарів примусив владу 27 листопада 1861 р. ухвалити досить ліберальне рішення: євреї, що мали науковий ступінь кандидата чи доктора медицини, могли проживати будь-де поза смугою осілости і обіймати відповідні посади на державній службі [23, с. 37]. Водночас євреям забороняли викладання дисциплін з правових, політичних, історичних наук, якщо вони не переходили до християнства православного обряду. А 13 вересня 1866 р. професор Московського університету Й. М. Бодянський пропонував не допускати їх і до читання лекцій зі словесних наук [26].

На поведінку студентів 60-х рр., безумовно, впливала пропаганда народників, тому що частина студентів-радикалів почала міркувати так: головне – не наука, а сучасні соціально-політичні проблеми. Іти «в народ» восени 1861 р. закликав у своїх нелегальних виданнях О. І. Герцен. Навіть більше, він рекомендував студентам «розвивати пропаганду повстання», хоча в ситуації початку 60-х рр. це виглядало самогубством. Не випадково один з найбільш радикально налаштованих студентів М. Утін у 70-х рр. обійняв важливу посаду управляючого уральських заводів. Причина відома: розчарованість у революційних, насильницьких діях. З другого боку, у 1863 р., за даними жандармерії, майже 500 студентів Харківського та Московського університетів схвалювали польське повстання. А студент Харківського університету М. Муравський стверджував 1861 р., що «у наш час немає жодного вірнопідданого студента» [20, с. 20; 4, с. 114, 131, 133].

Відомо, що з початку 1860 р. до університету могли вступати лише особи, які досягли віку 18 років. Крім того, для всіх абітурієнтів були вступні іспити (крім тих, що закінчили гімназію з золотою медаллю – у ювелірів вона коштувала 50 руб.!). Причому вступні випробування відзначалися як тривалістю, так і прискіпливістю викладачів. Своєю чергою, студентів дратували непоодинокі факти низької науково-педагогічної, як їм здавалося, кваліфікації професорів, надмірна вимогливість на іспитах. Скажімо, 1914 р. колишній студент Київського університету, професор Є. Тарле, проаналізувавши діяльність історико-філологічного факультету, дійшов висновку, що 1862 р. він «представляв собою картину повного розкладу». Крім, додав він, добротної студентської бібліотеки, яка була створена з дозволу Н. І. Пирогова. Студенти не поважали викладача загальної історії О. І. Ставровського, який читав лекції з давньої, всесвітньої історії, середньовіччя та Нового часу. Вони вважали, що слухати на його заняттях заяложені анекдоти про королів Європи XIV-XV століть немає сенсу. На думку професора С. І. Лимана, в діяльності О. І. Ставровського необхідно бачити різні за цінністю вчинки. На першому етапі своєї праці в університеті він читав лекції не лише з загальної, але й російської історії, статистики, грецької мови. Намагався бути красномовним, але перейшов у цьому відношенні оптимальні

межі. Зокрема, викладаючи спецкурс «теорія історії», порівнював цю науку з голою жінкою під прозорим серпанком, через який повинен проникати погляд історика. Французькі слова вимовляв так, що князю І. І. Васильчикову на його лекції стало недобре. Багато хто знав, що О. І. Ставровський був фанатиком-картярем, захищав ганебне пансіонерство професури. За весь період науково-педагогічної діяльності підготував лише одну наукову працю: магістерську дисертацію 1842 р. «О значении средних веков в отношении к новейшему времени» обсягом 197 стор. Як вузький спеціаліст з середньовічної історії, він, природно, мав обмежені знання з давньої та Нової історії, що позначалося на його лекціях. Крім того, О. І. Ставровський значну частину часу присвячував археологічним дослідженням, пошукам давніх документів. Зокрема, багато працював у Решетилівському архіві. 12 років був викладачем в Інституті шляхетних панянок, 5 років – у кадетському корпусі, що не могло не відвертати увагу від наукового пошуку [28, с. 46; 16, с. 144-149].

Немала частина професорів Київського університету (як і Харківського) проводила заняття, повторюючи зміст підручників. Викладач історії російської літератури, декан історико-філологічного факультету проф. О. І. Селін примушував на іспиті дослівно цитувати його вислови. Наприклад: «Ода XVIII столетия есть пенящаяся чаша, выпитая в честь великого преобразователя», «Сумароков – светильник российского Парнаса» та ін. Ображався, коли їх не могли точно повторити [28, с. 46].

Зі збільшенням в університетах студентів недворянського походження загострилася для багатьох з них проблема оплати за навчання. 6 березня 1862 р. Олександр II дозволив звільняти від неї тих студентів університету св. Володимира, «які за відмінної поведінки та успіхів у науках нададуть посвідчення щодо справжньої їхньої бідності». Але, по-перше, зовсім не всі студенти прагнули його одержати, соромлячись статусу нужденної особи. По-друге, не завжди влада охоче видавала такий документ. Тому, наприклад, за 1863 р. з Київського університету за невивлату коштів за навчання було звільнено 376 студентів, тобто понад 44 %. Постійні стипендії мали лише 128 студентів (на 1 січня 1863 р. в університеті навчалися 838 студентів, а через рік – лише 476) [21, с. 7-8, 14].

Ні попечителі, ні ректори університетів не бажали, щоб студенти ввірених їм навчальних закладів вважалися бунтівниками. Певно, саме з цієї причини 2 лютого 1863 р. попечитель Київського навчального округу Ф. Ф. Вітте у листі до міністра народної освіти О. В. Головіна спростував закиди генерал-губернатора Київщини М. М. Анненкова щодо наявності антиурядових виступів в університеті. Він запевняв, що в ньому «не буває ні сходок, ні зібрань, які можна було б назвати непристойними чи осудними». Навіть вибори осіб, відповідальних за студентську бібліотеку, відбувалися дуже рідко. Аудиторії після закінчення занять закривалися на ключ, тому навіть з цієї причини масові студентські зібрання практично неможливі. Водночас Ф. Ф. Вітте визнавав: національні пристрасті у студентів-поляків не приборкані, хоча таке завдання міністр освіти граф С. С. Уваров ставив понад 20 років тому. У всіх студентів, за його спостереженнями, послаблювалося релігійне почуття через панування ідей матеріалізму [33, ф. 208, спр. 103, а. 65, 89 зв., 100]. Останнє зауваження фактично стосувалося усіх університетів. Зокрема, Міністерство народної освіти протягом семи місяців 1865 р. листувалося з керівництвом створеного Новоросійського університету щодо проблеми поліпшення викладання богословських дисциплін [31, ф. 42, оп. 35, спр. 3, 3-7 арк.].

12 грудня 1864 р. попечитель Харківського навчального округу К. К. Фойгт одержав лист від керівництва Міністерства народної освіти. В ньому стверджувалося, що студенти Харківського університету мало займаються науками, багато часу проводять у трактирах, ведуть розгульне, нетверезе життя, бешкетують на вулицях. На думку міністра О. В. Головіна, такі явища стали можливими через недостатній контроль над їхньою поведінкою, відсутність належного порядку. Було вирішено, щоб ректор університету В. І. Кочетов запросив професорів для відповідних пояснень, але без розголосу. Цивільного губернатора Харківської губернії графа О. К. Сіверса зобов'язали надати звіт щодо поведінки студентів за 1864 р. В ньому губернатор відзначив, що «наявні приклади безчинств і взагалі

неповаги до порядку» були винятком. Вони були найчастіше внаслідок пияцтва, хоча загалом «мораль університетської молоді, безумовно, покращилась». Із 15 скарг, які надійшли щодо поведінки студентів (М. Білецький зухвало вів себе в театрі, М. Попов завдав побоїв селянці, І. Навроцький мав при собі кинджал, В. Захар'їн був п'яним і т.п.), 9 закінчилися порозумінням сторін. Отже, на 600 студентів надійшло в середньому 2,5 скарги за рік. Від поліції ніяких нарікань на студентів взагалі не зареєстровано. За словами професорів, студенти краще стали займатися науковою роботою: якщо за 1863 р. вони взяли в бібліотеці 2420 видань, то в 1864 р. – вже 2850 [29, ф. 707, оп. 261, спр. 10, а. 2-8 зв.].

Згідно з рішенням Комітету міністрів Росії від 26 травня 1864 р. поліцію зобов'язали докладно повідомляти керівництву університетів про поведінку студентів поза його стінами. У самих університетах з 1863 р., як уже зазначалося, діяв університетський професорський суд. Але викладачі украй неохоче погоджувалися на членство в ньому, тому що карально-поліційна роль їх не приваблювала. Та й кількість справ залишалася незначною: в університеті св. Володимира за 1863–1865 рр. була розглянута лише одна справа. Хоча, на думку Олександра II, студенти, особливо в Київському університеті, ставилися до старших, професури без належної пошани. Рада ж університету в кінці січня 1866 р. вважала, що на поведінку студентів негативно впливали сторонні особи, які відвідували університет. Професори прохали висилати з Києва таких осіб, яким заборонено входити до університету, а вони ігнорували цю заборону [24, с. 107-111]. Зауважимо: в Німеччині влада вважала, що студенти – вже не діти, але й не цілком дорослі громадяни, тому суворі покарання призначалися тільки за аморальні, непристойні вчинки [9, с. 727].

У другій половині 60-х рр. влада почала більш жорстко ставитися до студентства. А вже 4 квітня 1866 р. колишній студент Казанського, потім Московського університетів Д. В. Каракозов здійснив збройний замах на царя. Цензура перлюструвала лист студента Московського університету П. Заїчневського до П. Є. Аргіропуло, в якому говорилося про необхідність соціальної, демократичної революції і знищення царської сім'ї. У Новоросійському університеті жандарми протягом кінця листопада 1866 р. – кінця жовтня 1867 р. вели таємне спостереження за поведінкою студентів польського походження. Потім доповіли, що більшості з них росіяни абсолютно чужі. Навіть більше, вони надзвичайно вороже ставилися до дій російського уряду. Організують підпільні гуртки, одягають чумарки сірого сукна, обшиті чорними стрічками, або малоросійські свитки [30, ф. 1252, оп. 1, спр. 168, а. 3]. Не випадково 22 квітня 1866 р. за пропозицією Олександра II кількість студентів-поляків у Київському університеті обмежили до 1/5 складу [12, с. 69].

20 травня 1867 р. повторено заборону студентських концертів, вистав, публічних читань, а через два роки університети фактично прирівняли до середніх шкіл за правилами внутрішнього розпорядку. 13 березня 1868 р. було виключено з Новоросійського університету Л. Карачунського лише за те, що він збирав пожертвування на користь студентів, які бідували [11, с. 5-6; 31, ф. 42, оп. 35, спр. 45. 7 арк.].

Незадоволення студентів заборонними постановами, яке періодично проривалося їхніми протестами, влада пояснювала різними причинами. Крім тих, про які вже згадувалося, в кінці 60-х рр. з'явилася ще одна. Вчена рада Харківського університету дійшла такого висновку: до університетів вступають ті особи, які ще в гімназіях «мали лихі наміри, тому необхідно ставити оцінку у свідоцтві з поведінки». Професори навіть пропонували виключати з університету тих студентів, які без дозволу начальства виїжджали з Харкова [32, ф. 1, оп. 3, п. 4, а. 225, 228]. Водночас члени вченої ради університету не заперечували щодо зарахування тих студентів, які були виключені зі столичних університетів. Лише з умовою: подання ними підписки про подальшу неучасть у заворушеннях [14, с. 201]. Попечитель Київського навчального округу П.О. Антонович 6 травня 1865 р. висловлював тривогу у зв'язку з тим, що з університету кожного року відраховують за несплату коштів за навчання в середньому по 11 %. Потім такі особи можуть пам'ятати образу і поповнити лави ворогів наявного режиму [1, с. 43].

Отже, 60-ті рр. XIX ст. характеризувалися складним переплетінням заходів з боку уряду та університетського керівництва щодо недопущення студентських виступів. Однак ситуація складалася так, що симбіоз явищ молодіжного ентузіазму та радикалізму з політичним впливом ззовні на університети не давав змоги вибрати помірковано-ліберальну лінію. До того ж сам характер самодержавної влади апріорі виключав її, хоча частина професури цього бажала.

Література

1. Аронов Г. Ю. Легенди, бувальщини київської медицини (люди, факти, події, документи) / Г. Ю. Аронов, А. П. Полещук. – К.: Століття, 2001. – 304 с.
2. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855-1863) / С. Ашевский // Современный мир (СПб.). – 1907. – сентябрь. – С. 48-85.
3. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855-1863) / С. Ашевский // Современный мир (СПб.). – 1907. – октябрь. – С. 48-74.
4. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855-1863) / С. Ашевский // Современный мир (СПб.). – 1907. – ноябрь. – С. 108-134.
5. Бургаз Ю. В. Роль університетів Російської імперії у формуванні радикально-революційних настроїв студентів (друга половина XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис...канд. кт. н.: спец-сть 07.00.02 – «всесвітня історія» / Ю. В. Бургаз. – Черкаси, 2017. – 20 с.
6. Верига В. Нариси з історії України (кінця XVIII – початку XIX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
7. Георгиева Н. Г. Советская историография студенческого движения в России на рубеже XIX – XX вв. / Н. Г. Георгиева // Вопросы истории (М.). – 1979. – № 10. – С. 118-126.
8. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755-1884 гг.) / Б. Б. Глинский // Исторический вестник (СПб.). – 1900. – Т. LXXIX. – С. 324-351.
9. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755-1884 гг.) / Б. Б. Глинский // Исторический вестник (СПб.). – 1900. – февраль. – С. 718-742.
10. Гольденвейзер А. Мандельштам и студенчество / А. Гольденвейзер // Памяти Макса Емельяновича Мандельштама. Речи, статьи и некрологи. – К., 1912. – С. 39-42.
11. Георгиевский А. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков / А. Георгиевский. – СПб.: Тип. В. С. Балашова, 1890. – 302 с.
12. Громакова Н. Освітні практики як чинник формування польського національного проекту / Н. Громакова // Intermarium: історія, політика, культура. Наук. журнал (Житомир). – 2015. – Вип. 2. – С. 61-74.
13. Заключение о правилах для студентов и об инструкции для инспекции. – Х.: В унив. тип., 1880. – 68 с.
14. Заседание 30 мая 1869 года // Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1869. – № 7. – С. 190-222.
15. Кін О. М. Студентський протестний рух як форма соціальної активності молоді / О. М. Кін // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: Зб. наук. праць. – Запоріжжя. – 2011. – Вип. 13. – С. 25-31.
16. Лиман С. І. З історії «кадрового конфлікту» у Київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр.: О. І. Ставровський проти В. Г. Авсеєнка / С. І. Лиман // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2013. – Т. 23. – С. 144-160.
17. Марахов Г. И. Киевский университет в революционно-демократическом движении / Г. И. Марахов. – К.: изд-во Киевского ун-та, 1984. – 118 с.

18. Моргулис М. Г. К истории образования русских евреев // М. Г. Моргулис // Вопросы еврейской жизни: Собрание статей. – СПб.: Типо-Литограф. А.Е. Ландау, 1889. – С. 1-195.
19. Неизданные письма Н. И. Пирогова (К истории высшего образования и русско-польских отношений) // Русская старина (СПб.). – 1917. – июль, август, сентябрь. – С. 91-96.
20. Новикова М. В. Студенческие волнения накануне эпохи Великих реформ / М. В. Новикова, Т. Б. Перфилова // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – № 2. – Т. I. – С. 14-32.
21. Отчет по университету Св. Владимира за 1863 год (Окончание) // Университетские известия (К.). – 1864. – № 8. – С. 1-47.
22. Очерк законодательных мер относительно евреев в последние годы (Продолжение) // День. Орган русских евреев (Одесса). – 1869. – № 3. – С. 35-38.
23. Познер С. (Стеллин). Евреи в общих учебных заведениях (Материалы по истории вопроса) (Продолжение) / С. Познер (Стеллин) // Книжки Восхода (СПб.). – 1903. – январь. – С. 51-75.
24. Протокол заседания Совета 12 марта 1866 года // Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1867. – № 2. – С.104-129.
25. Сватиков С. Г. Русские университеты и их историческая библиография / С. Г. Сватиков. – Пг.: тип. «Научное дело», 1915. – 20 с.
26. С. М. О недопущении евреев к университетскому образованию / М. С. // Голос минувшего (М.). – 1915. – № 11. – С. 274-275.
27. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – К.: Издат.-полиграф.центр «КУ», 2007. – 104 с. – репринт 1935 р.
28. Тарле Е. И. В. Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности 1863-1913 / Е. Тарле // Голос минувшего (М.). – 1914. – № 1. – С. 42-61.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Київ.
30. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
31. Державний архів Одеської області.
32. Архів музею історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
33. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі.